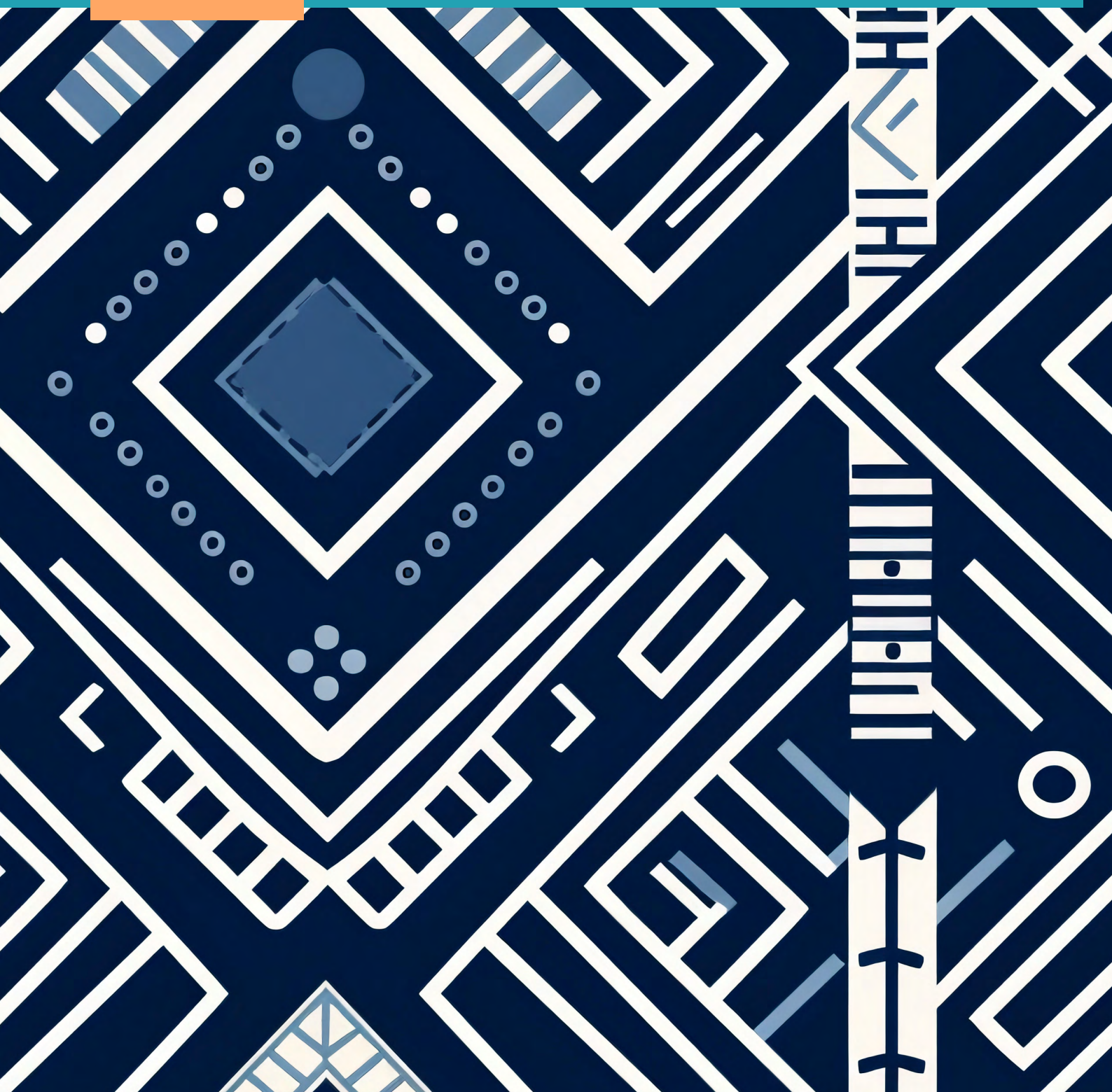

AKPA

7

LIA

DEKONU KPLE DEKONUDZIDUÐU

DEKONU KPLE DEKONUDZIÐUÐU

Dekonudziðudu

Va se ðe nusɔsrɔ̃ fe nuwuwu la, ele be:

- i. Nàflo ŋku ðe dekonudziðudu fe nɔnɔme le fome me me (vifofo, fometatɔ, hlɔtatɔ kple bubuawo).
- ii. Nàflo ŋku ðe dekonudziðudu fe nɔnɔme le mia de me (fiagã, dufia, tofia, fiatɔwo kple bubuawo).

Nyati Veviwo

- Vifofoe nye tatɔ le fome abɔkpui si me woɖua tɔnu le la.
- Le fome siwo me woɖua nɔnu le la, nyɔnu (vidada) tea ŋu nyea tatɔ le fome la me.
- Hlɔtatɔwoe nye tatɔ na hlɔwo. Hlɔmetɔwoe tiaa hlɔtatɔ la.

NUÐUÐU

Nusɔsrɔ̃a fe akpa sia ku ðe dekonudziðudu fe nɔnɔme le Eveawo dome la ŋu. Edzro dekonudziðulawo kple wofo vevinyenyewo me. Akpa sia fe taɖodzinue nye be wɔakpe ðe ŋuwò be nunya kple gɔmesese tso dekonudziðudu fe nɔnɔme le Eveawo dome ŋu la nasu asiwò. Ana nànya nu tso dekonudziðulawo fe wɔfewo kple vevinyenye si le wofo wɔfewo si le dua fe ŋgɔyi kple dedinɔnɔ me la ŋu.

DEKONUDZIÐUÐU FE NɔNɔME

Flo ŋku ðe dekonudziðudu le fome me fe nɔnɔme me (vifofo, fometatɔ, hlɔtatɔ).

Dekonudziđuđu

Dekonudziđuđu nye dziđuđu fe mōnu si wotu ɔe dekonununya kple efe ɔɔɔowo dzi. Nōnōme tōxe aɔe le dekonudziđuđu si le Ghana dukɔa me ku ɔe ɔɔɔ si nu wole le kōkōme nu la. Nōnōme sia toa vovo tso dekonu ɔeka me tōwo gbɔ yi bubu gbɔ gake nuto geɔewo tɔ de sɔsɔ ge.

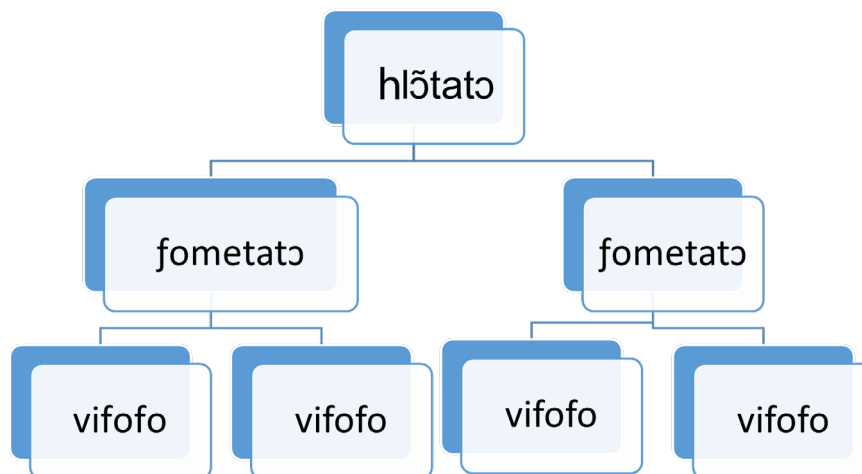
Dekonudziđuđu le fomewo me

Le Ghana la, fome abɔkpui kple fome abɔlegbe li. Fome abɔkpui nye fome si me vifofo, vidada kple ɔeviwo le eye fome abɔlegbe lɔ fome abɔkpui kple fometɔ bubuwo abe tɔgbui, nyru, tɔɔia, tɛ, daɔia, tasivinyruivi kple bubuawo ene ɔe eme. Eɔia be dekonudziđuđu fe nōnōme le fome me lɔ vifofo, fometatɔ kple hlɔtatɔ ɔe eme.

Ŋugbledede: Nōnōme kae le dekonudziđuđu si le miafe fome me? Ame kae nye tatɔ na miafe fome abɔkpui la? Hlɔ ka me tōwoe nēnye?

Míate ŋu ada nōnōme si le dekonudziđuđu si le kōkōme nu la ɔe tata dzi. Tata sia ɔe kadodo si le dekonudziɔula vovovowo dome le kōkōme nu la fia.

Le dekonudziđuđu si le fome gome la, tata la anɔ abe esi gbɔna la ene:

Tata 7.1: Dekonudziđuđu si le fome me le kōkōme nu la fe tata

1. **Hlɔtatɔ:** Hlɔ nye ame siwo dome vukadodo aɔe le eye wonye tɔgbui ɔeka fe viwo la. Enye fome vovovo siwo tɔa tɔgbuiŋkɔ ɔeka eye tatɔ ɔeka nɔa wo si la. Nōnōme, taɔɔdzinu alo didi ɔeka nɔa wo si. Ame si hlɔmetɔwo tiana be wɔanɔ yewo nu lae nye **hlɔtatɔ**. Nōnōme si nɔa ame aɔe si hafi wotsɔne ɔka hlɔtatɔ la to vovo tso nuto ɔeka me

yi bubu gbo. Le nuto adewo me la, fometatowo taa hl̩tat̩ la, ke le nuto bubuwo me la, amewo nyia d̩ofe sia fe dome.

2. **Fometat̩:** Fometat̩ nye ame si fometowo tiana be wòanye yewofe tat̩. Wofe d̩deasi vevit̩e nye be woan̩ ng̩ le fomea fe w̩nawo me eye woade kuxi siwo ado mo d̩a le fomea me la d̩a. Ele be n̩n̩me nyui si n̩a tat̩ si la nan̩ amea si. Zi ged̩e la, ɲutsue nyea fometat̩.
3. **Vifofo:** Vifofoe nye tat̩ na fome ab̩kpui si l̩ eya ɲut̩, sr̩a kple viawo d̩e eme la. Vifofoe kp̩a fomea fe hi̩hi̩awo gbo na wo.

ɲugbledede: Le k̩k̩me nu la, ame siawo domet̩ ka si ɲus̩ le wu: hl̩tat̩, fometat̩, kple vifofo? Dzro n̩n̩me si le dekonudziɖuɖu si le k̩k̩me nu la me.

Dekonudziɖulawo fe w̩fewo

1. Hl̩tat̩

Hl̩tat̩ fe w̩fe adewoe nye esiwo gb̩na:

- a. Edr̩a nya le hl̩metowo dome.
- b. Ekp̩a egbo be hl̩ fe nya veviwo mebu o.
- c. Ekp̩a egbo be wol̩ hl̩k̩nuwo d̩e te.
- d. Ekp̩a hl̩nyigbawo fe dedin̩n̩ ta.
- e. Efiaa hl̩k̩nuwo hl̩metowo.

2. Fometat̩

Fometat̩ w̩a w̩fe vovovowo. Wo domet̩ adewoe nye esiwo gb̩na:

- a. Ekp̩a fome la fe dedin̩n̩ ta.
- b. Ekp̩a ame siwo le fomea me la fe dedin̩n̩ gbo.
- c. Ekp̩a egbo be ɲutifafa le fomea me.
- d. Ekp̩a fomea fe nun̩amesiwo abe anyigbawo, afewo, kple bubuawo ene fe dedin̩n̩ gbo.
- e. Edr̩a nya le fometowo dome.
- f. En̩a ng̩ na fomea alo n̩a fomea tefe le hadomenuw̩w̩ kple dua fe w̩nawo me.
- g. Exl̩a nu fometowo eye w̩fiaa af̩d̩ofewo.
- h. Ew̩a d̩d̩o veviwo d̩e fomea fe ng̩yiɲi ɲu.

3. Vifofo

Wɔfe gedewo le vifofo si le fome me. Wo dometo adewoe nye:

- a. Edea se eye wòkpɔa egbo be wowo de edzi.
- b. Ekpɔa fomea fe dedinɔɔ ta.
- c. Enaa hehe wo be woanɔ agbe nyui.
- d. Eɖea nu me na fometɔwo tso fomea ɲu.
- e. Ekpɔa fomea fe hiãhiãwo gbo.

Nuwɔna 7.1

Dzro wɔfe vevi siwo hlɔtato wɔna la dometo etɔ teti me. Gblo wò ɲuɖoɖo la na wò nusrɔhati aɖe.

Nuwɔna 7.2

Flɔ ɲku de dekonudziɖuɖu fe nɔnɔme si le miafe nutoa me la me eye nàdzro efe vevinyenyewo me.

Nuwɔna 7.3

Miwɔ fefe aɖe si me fometo adewo nana dzre wɔm de fe si ame deka du le nɔvia ɲu la ta eye fometato la nadrɔ nya na wo. Le fefea me la, ame bubuwo nena dzo flɔm de dzrea te. Milé ɲku de fometato fe wɔfewo fe vevinyenyewo ɲu.

Nuwɔna 7.4

Le wò susu nu de, de nèbu be dekonudziɖuɖu gale veviea? Gblo susu si ta nèbu nenema do la.

Dekonudziɖuɖu fe Nɔnɔme

Dekonudziɖuɖu fe dɔfewo le kɔkɔme nu tso gãto dzi va se de sueto dzie nye esi gbɔna:

1. Fiagã
2. Dufia

3. Tofia
4. Nyɔnufia
5. Fiatɔwo

Kpe ɔe ɔfe siawo ɲu la, dekonudziɔula vovovowo abe avadadawo, hlɔtato, fometato kple bubuawo ene la hã tea ɲu nɔa anyi.

1. **Fiagã:** Fiagãwo nye ame siwo ɔua gbegbloha alo dekonu ɔeka me ɔwo dzi. Woawoe nye dekonudziɔudu fe ɔfe kɔkɔto kekeake le fiaɔufe la. Wonyia ɔfe sia fe dome le ɔgome alo nɔgome ku ɔe nuto siwo me wole la ɲu. Le kpɔɔɲu me, Eveawo ɔe nye Fiagã, Bluawo ɔe nye Omanhene, Dagombatɔwo ɔe nye Yaa-Naa, kple bubuawo.

Fiagã fe Wɔfewo:

- a. Enyea tato na nuto blibo la si lo kɔfewo kple duwo ɔe eme la.
 - b. Enɔa ɲgo le dezãɔudu kple kɔnuwo wɔwɔ me.
 - c. Ekpɔ ɲusẽ ɔe zitenyigbawo dzi.
 - d. Edrã nya le eteviwo dome.
 - e. Edea se eye wɔkpɔa egbo be nu sia nu le ɔɔɔ nu le nutoa me.
 - f. Ekpɔa dekonuwɔnawo fe dedinɔnɔ ta.
 - g. Ehe a ɲgɔyi yi vana na eteviwo.
 - h. Ewɔa ɔɔɔ ɔe dunyawo kple gakpɔmɔnunyawo ɲu le nutoa me.
 - i. Ewɔa kɔnu siwo ku ɔe fiazikpui la ɲu la.
 - j. Ekpɔa egbo be ɲutifafa, tomedafa kple ɔekawɔwɔ le eteviwo dome.
 - k. Ehe a ɔekawɔwɔ dea nutoa me eye wɔnye a nutoa tefenla le duta.
2. **Dufiawo/Tofiawo:** Dufiawo/tofiawo le fiagã la te. Woɔua fia ɔe du alo tokɔ ɔeka aɔe ko dzi. Fiafometɔwo nyia fiaɔudu sia fe dome le dzidzime nu.

Dufiawo alo tofiawo fe wɔfewo

- a. Wowɔa fiagã fe wɔfe nenye be meli o.
- b. Wokpɔa egbo be dedinɔnɔ kple sedziwɔwɔ le wofe duwo me.
- c. Wodrã nya le wo teviwo dome.
- d. Wokpɔa egbo be ɲutifafa le wofe duwo me.
- e. Wowɔa kɔnu siwo dze la na zikpui la.

- 3. Nyɔnuɔfiawo:** Nyɔnuɔfiawo nye tato siwo kpɔa nyɔnuwo fe gbɔgbɔmenyawo dzi le wo deduwo me eye woléa wofe dekonuɔutinunya si tso dzidzime yi dzidzime la de te. Wowɔa wɔfe veviwo le beléle na nyɔnuwo kple nyɔnuviwo me eye wokpɔa wofe dedinɔɔ hã ta le wofe duwo me. Le dekonu deka me to siwo qua nɔnu gome la, nyɔnuɔfiawoe daa asi de ame si fiafome la tia na fiaduɔu la dzi. Wotea nu tiaa nyɔnuɔfia bubu siwo le wo te la be wowɔa do kpli wo.

Nyɔnuɔfiawo fe dɔdeasiwo/wɔfewo

- Wokpea asi de fiawo nu le wofe wɔfewo wɔwɔ me le dekonudziɔu me.
 - Wodrɔa nya siwo katã ku de nyɔnuwo kple nyɔnuviwo nu le wo deduwo me la.
 - Wodoa nyɔnuwo fe gomekpɔkɔnyawo de ngu.
 - Wokpɔa wofe dekonuɔutinunya fe dedinɔɔ ta heléne de te.
- 4. Fiatɔwo:** Fiatɔwo nye ame siwo si wɔfe le le fiaduɔu me siwo nuto meɔua fia o. Ame siawo kpea ta hewɔa ɔɔɔ tso ame si aɔu fia la nu.

Fiatɔwo fe dɔdeasiwo/wɔfewo

Fiatɔwo fe dɔdeasiwo/wɔfewoe nye:

- Wotiaa ame si aɔu fia la.
- Wowɔa kukɔnuwo na fia la ne fia la yi kɔfe.
- Woɔea fia le fia dzi ne ehiã.
- Woɔea fia yeye la fiaa dumegãwo kple dumeviwo.
- Woɔea aɔanu na fia la.

Nuwɔna 7.5

- De ame si fomevi dekonudziɔula siwo gbɔna la nye la me na wò nusrɔhatiwo:
 - Dufia
 - Tofia
 - Fiatɔwo

Nuwona 7.6

Lé ŋku ɔ́e nɔ́nɔ́metata si gbɔ́na la ŋu nyuie eye nàɔ́ biabia siwo kplɔ́e ɔ́o la ŋu:

Nɔ́nɔ́metata 7.2. *Fia kple dumegãwo le fufofe*

1. Fo nu tso tefe si fiagã la le le nɔ́nɔ́metata la me la ŋu.
2. Yo nu eve aɔ́e siwo to vovo tso fiagã la kple ame bubu siwo le fufofea gbɔ́ la.

Nuwona 7.7

Ame aɔ́ewo buna be dekonudziɔ́ɔ́du nye dukpɔ́kplɔ́mɔ́nu si megahiã fifia o. Aleke nètso da asi ɔ́e nya sia dzii? Ɖe wò susu gbɔ́ tso nya sia ŋu eye nàɔ́ kpe edzi kple kpɔ́ɔ́ɔ́wu.

NUMEDZROBIABIAWO

1. Ame kae nye tato le miafe fome abɔkpui me?
2. De dzeɖi dɔdeasi eve siwo nɛkpɔ mɔ be fofowò awɔ siwo womenlɔ ɔe agbalẽ sia me o la.
3. Xlẽ nunlɔɖi si gbɔna la eye nàde dzeɖi (fiagã, dufia, tofiawo kple fiatɔwo) le fiawo fe kɔkɔmenunɔnɔ fe tata dzi abe ale si wòle le miafe nuto me ene. Zã nu siwo nɛsrɔ tso dekonudziɖuɖu le fome me la fe kpɔɖeɖu le dɔdeasi sia wɔwɔ me.

Nunlɔɖi

Dekonudziɖuɖu fe Nɔnɔme

Do ŋgɔ na dukplɔɖoɖo si me amewo ɔea wofe susu gblɔna le faa (demokrasi) la, dekonudziɖuɖu nɔ anyi le Ghana duwo me. Wotu dekonudziɖuɖu sia ɔe dekonudziɖulawo fe kɔkɔmenunɔnɔ si me fiawo kple dumegãwo le la dzi. Le du viwo alo kɔfewo me la, tofiawo kple dumegãwo ɔua dumeviwo dzi. Tofia kple dumegã siwo dome fiatɔwo nɔna la wɔa ɖoɖo ɔe dumeviwo nu. Woléa ŋku ɔe dumegã siawo fe nunya, fe kple nutefekpɔkpɔwo ŋu hafi tiaa wo be woanye dumegãwo. Le dekonudziɖuɖu fe ɔfe si kɔkɔ wu tofiawo tɔ me la, dufiawo ɔua dzi le duwo kple kɔfe siwo le wo te la me, hekpɔa egbɔ be amewo wɔ ɔe se kple ɖoɖowo dzi eye woɔe masɔmasɔwo keɖ ɔa. Fiagãwo ɔua dzi le du gãwo me. Zi geɖe la, fiagã la fe aɖaɖuɖolawo nyea fia bubu siwo le ete la kple fiagã la fe dumegãwo eye wowɔa ɖoɖo siwo ade wofe nutoawo dzi la ɔe dumeviwo nu. Le fiawo fe kɔkɔme nu la, fiagãwoe nye kɔkɔto kekeake. Tefe si fiagãwo mele o la, dufiawo nɔa tefe mawo. Le fiagã fe fiadufe la katã la, fiagã la fe ŋusẽ kpe wu ɔfe bubuawo tɔ. Dekonudziɖuɖu sia fe wɔnawo ɔo kpe ɖoɖowɔwɔ le ha me, bubudede dumegãwo ŋu kple dumeviwo fe gomekpɔkpɔ le ɖoɖowɔwɔ me fe vevinyenye dzi.

4. Dzro dekonudziɖulawo fe dɔdeasiwo dometo etɔ me eye nàgblo ale si wole vevie na dumeviwoe la.

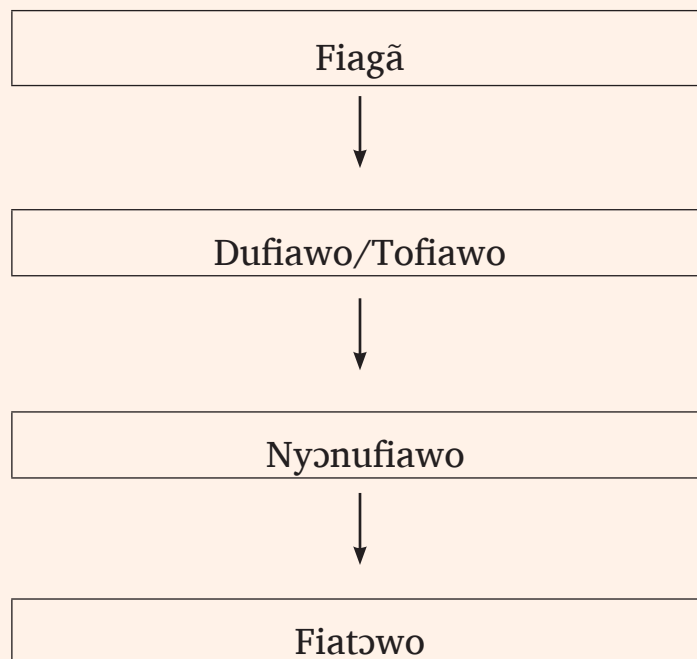
NUMEDZROBIABIAWO JE ÑUDODOWO

Numedzrobiabia siwo ku ðe fome ñu la fe ñudodowoe nye esiwo gbana.

1. Vifofoe nye tato le fome abakpui me.
2. Dodeasi bubu siwo vifofo gawana la dometo adewoe nye esiwo gbana:
 - a. Enye ame si dzi viawo kple srãa kpãna le wofe gbe sia gbe 'gbenã me.
 - b. Abe vihelawo ene la, vifowoo wãa sewo kple dada le se siawo dzi la fe tohehewo, eye wofiaa ale si wo viwo nawo wofe dodeasiwo la wo.
 - c. Abe afetakpɔlawo ene la, enye vifofo/vidada fe dodeasi be yewofe fomea le dedie eye yewokpɔ egbo be wofe dedinã le ñutilã kple ememe ke ta.

3. Dekonudziɖuɖu fe nãame le kãkãme nu

Dekonudziɖuɖu fe nãame le kãkãme nu le ɖoɖo si gbana la nu:

4. a. Wofe etã siwo dekonudziɖulawo wãna le dekonudziɖuɖu me la woe nye esiwo gbana:
 - i. Wokpã egbo be yewofe duwo kpɔ ñgɔyi.

- ii. Wokpɔa egbo be ɲutifafa kple toɲefafa le yewofe duwo me.
 - iii. Wokpɔa egbo be amewo wɔ ɔe se kple ɔɔɔowo dzi le wofe duwo me.
 - iv. Wokpɔa dekonuwɔnawo fe dedinɔnɔ kple zitenuwɔ fe dedinɔnɔ ta le wofe duwo me.
 - v. Wonyea wo deduwɔ tefenɔlawo; wokpɔa egbo be yewodo yewo deduwɔ fe ɲkɔwo ɔe dzi.
 - vi. Wokpɔa wofe nyɔnuwo kple nyɔnuviwo fe dedinɔnɔ kple ɲgɔyiwi fe nyawo gbo le wo deduwɔ me.
- b. Dekonudziɔulawo le vevie le wo deduwɔ me le mɔ siwo gbɔna la nu:
- i. Dumeviwo nɔa anyi le ɲutifafa kple ɔekawɔwɔ me ɔe wɔfe siwo dekonudziɔulawo wɔna la ta.
 - ii. Afia dzɔdzɔe tsotso kple masɔmasɔwo ɔeɔe ɔa fe mɔnukpɔkpɔ sua dumeviwo si bɔbɔe.
 - iii. Dumeviwo kpɔa gome le ɲgɔyiwo siwo dekonudziɔulawo hena ve la me.
 - iv. Dekonudziɔulawo kpɔa dumeviwo fe dedinɔnɔ ta le gbɔgbɔmenyawo me.
 - v. Dekonudziɔulawo fe wɔnawo léa wofe dekonuwɔ ɔe te eye wokpɔa egbo be wole dedie.

AGBALĚ SIWO WOAXLĚ

Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.

Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

NYA TŌXEWŌ JE GŌMEÐEÐE

Gbedan̄u: Nyamenyawo, ŋkonyad̄onyawo, dzeziwo kple d̄wonyad̄onyawo zazã le m̄ t̄xewo nu kple susu be nuxl̄la la nate ŋu akp̄o nu si ŋu wole nu fom tsoe la fe n̄n̄metata le efe susu me.

Dzid̄uḍu: Enye w̄na alo n̄n̄me si me wokpl̄a du alo nuto aḍe le la.

T̄onuḍuḍu: Enye dome si wonyina le t̄gome.

Fiad̄ufe: Tefe alo anyigba fe kekeme si dzi dekonudziḍula aḍe kp̄o ŋus̄e ḍo la.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Joseph Kofi Avunyra	Bureau of Ghana Languages
Gabriel Kwame Agbemehia	University of Education, Winneba

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes